

Kirke, kulturarv og konflikt – Mårup på klinten

Af Jes Wienberg

1. Kirken på klinten

Skal – skal ikke! Mårup Kirke (fig. 1) synes at vakle mellem straks at styrte i havet og at klamre sig fast til klinten. Kirken ligger kun få meter fra klintens kant. Vesterhavet har allerede erobret hjørnet af kirkegården. Hvert år har storme angrebet kystkllinten, så kirken med faste skridt er gået mod ødelæggelsen. Samtidigt har kampen mod havet og konflikterne om bevaringen gjort Mårup Kirke i Vendsyssel velkendt.

Skal Mårup Kirke og kirkegård få lov til at styrte i havet? Eller kan kirken reddes? Skal naturen eller kulturen, erosionskysten eller kirken værnes? Kan kysten sikres? Kan kirken flyttes længere ind i land? Kan den flyttes til et frilandsmuseum? Eller skal kirken undersøges og siden nedrives, mens kirkegården overlades til havet? Debatten har været intensiv og konfliktfuld. På stedet, i medier og på hjemmesider har skarpe standpunkter stået mod hinanden. Ofte har lokale vendelboer, som vil bevare, stået mod hovedstadens myndigheder og eksperter, som vil undersøge inden en ødelæggelse. Og ved flere tilfælde anspilles i debatten på vendelboernes tradition for oprør.

Hensigten her er at forsøge på at forstå debatten omkring Mårup Kirke: Hvorfor er der opstået en konfliktfuld debat? Hvad er det for perspektiver, som står mod hinanden? Og hvorfor skulle det være vigtigt at bevare Mårup Kirke? For uden at forstå baggrunden

Fig. 1. Mårup Kirke på klinten. Foto: Hans Hunderup, Hunderup Luftfoto i Hjørring, marts 1998.

for konflikten er det ikke muligt konkret at tage stilling eller prioritere.

Mårup er her blot et eksempel på, at kulturarv, ikke mindst kirker, kan skabe eller anvendes i konflikter. Mårup kan også illustrere, hvordan kirker gennem tiderne er blevet ødekirker og har fået nye betydninger. Endelig kan Mårup som eksempel anvendes for at hævde en udvidelse af kirkearkæologiens arbejdsfelt.

2. Kirke og kulturarv

Middelalderkirken er idag en vigtig del af kulturarven. Kirkebygningen, billederne, inventaret og gravene anses for at tilhøre nationens arv af materielle og immaterielle menneskelige efterladenskaber fra fortiden, der skal bevares for vore efterkommere. Kirker optræder hyppigt i den fornemme kategori af Verdensarv. I Danmark finder vi her Jelling i Jylland, Roskilde Domkirke og Kronborg Slot på Sjælland, hvor kirker udgør det centrale eller et væsentligt element i Verdensarven.¹

Men er alle kirker umistelige? Gennem tiderne er utallige kirker uden videre blevet forandret eller nedrevet. Og samtidig med at honnørsord om arv, kulturværdier og nationale klenodier klinger tæt, så vil nogle absolut bevare en kirke, mens andre vil nedrive. Ja, vi hører formodentlig ordene om kulturarv netop fordi, kirkerne atter er truede.

Kirken har siden oprindelsen været præget af både tradition og fornyelse. Stedet kan være bestemt af ønsket om historisk kontinuitet. Bygningen har historiske forbilleder. Og fortiden kan være synlig i form af genbrugte ældre bygningsdele eller inventarer. Selv om kirken var og er et helligt sted beskyttet af såvel Gud som jordiske love, så er den dog stadig blevet forandret efter nye behov.

Det første eksempel i Norden på en bevidst bevaring af en kirke synes at være, da kong Hans i 1508

frarådede ærkebiskop Birger Gunnarsens planer om et nyt kapel ved Lunds Domkirke. Kongen overtalte i stedet til en istandsættelse af domkirkens »kostelige krypt og mærkelige bygning«, hvilket blev gennemført de følgende årtier.²

Siden optrådte dokumentation af kirker lidt tilfældigt gennem 1500- og 1600-årene. Kirker afbildes eller beskrives, men det egentlige fokus ligger på ruhesten og andre oldtidsminder. Eller kirkerne kunne knyttes til historiske personer. Eksempelvis kendes tidlige billeder af Jelling i Jylland 1591 (fig. 2), hvor stedet kan knyttes til Gorm den Gamle og Harald Blåtand, og Moster i Hordaland 1626, der knyttes til Olav Tryggvason.³ Og når Olof Rudbeck gravede i og afbildede kirken i Gamla Uppsala i Uppland, var anledningen, at han mente, at bygningen rummede rester af det berømte hedenske tempel.⁴

I 1600-årene begynder mere almindelige kirker at blive opfattet som fortidsminder, der var værd at dokumentere. Tidlige eksempler er Jonas H. Rhezelius skitser og notater om kirkerne i Uppland, Småland og på Öland.⁵ Siden beskrives kirker i mange topografiske samlinger eller værker, eksempelvis hos Johan Peringskiöld i Sverige og de danske klassikere Peder H. Resen, Lauritz de Thurah, Erik Pontoppidan og Jens Peter Trap.

Først hen i 1800-årene fremtrådte kirkerne som en kulturarv på linje med andre mindesmærker. I en periode med middelaldernostalgi blev kirkerne anerkendt som et materielt kildemateriale. Kunstnere, kunsthistorikere og arkitekter dokumenterede og analyserede kirkerne. Undersøgelserne blev ofte udført af de samme personer, som bidrog til at ødelægge de autentiske middelalderkirker med deres restaureringer og nybyggeri. Vi møder dobbeltheden af fornyelse og dokumentation hos eksempelvis

den mangesidige Carl Georg Brunius, der var aktiv som kirkearkitekt og kirkeforsker i Sverige.⁶ I løbet af 1900-årene følger så etableringen af de nordiske kirkeværker og kirkearkæologien som en deldisciplin, der fokuserer på kirken som kildemateriale.⁷

I 1800-årene bliver kirkerne også nationale mindesmærker. Domkirker og kirker knyttet til nationens helte kommer i fokus for forskning og historiserende restaureringer, eksempelvis Fjenneslev på Sjælland knyttet til Hvide-slægten (restaurering 1872-74) og Avaldsnes i Rogaland knyttet til Harald Hårfagre og

Håkon IV Håkonsson (restaurering i 1830'erne og 1922-28).⁸ Hvor katedralen i Köln færdigbygges 1842-80 som et symbol for det nye Tyskland, ser man i Norden genopbygningen af Nidarosdomen i Trondheim efter 1869 som symbol for det genrejste Norge.⁹

Brugen af kirken som et nationalt symbol er fortsat. Umiddelbart efter vendepunktet 1989 og grænseændringerne i Europa ser vi genopførelsen af kirker som både religiøse og nationale symboler, således Frauenkirche i Dresden (siden 1992)¹⁰ og Frelserkatedralen i Moskva (1994-2000).

Fig. 2. Det Rantzau'ske prospekt af Jelling i Jylland 1591. Efter Krogh 1993.

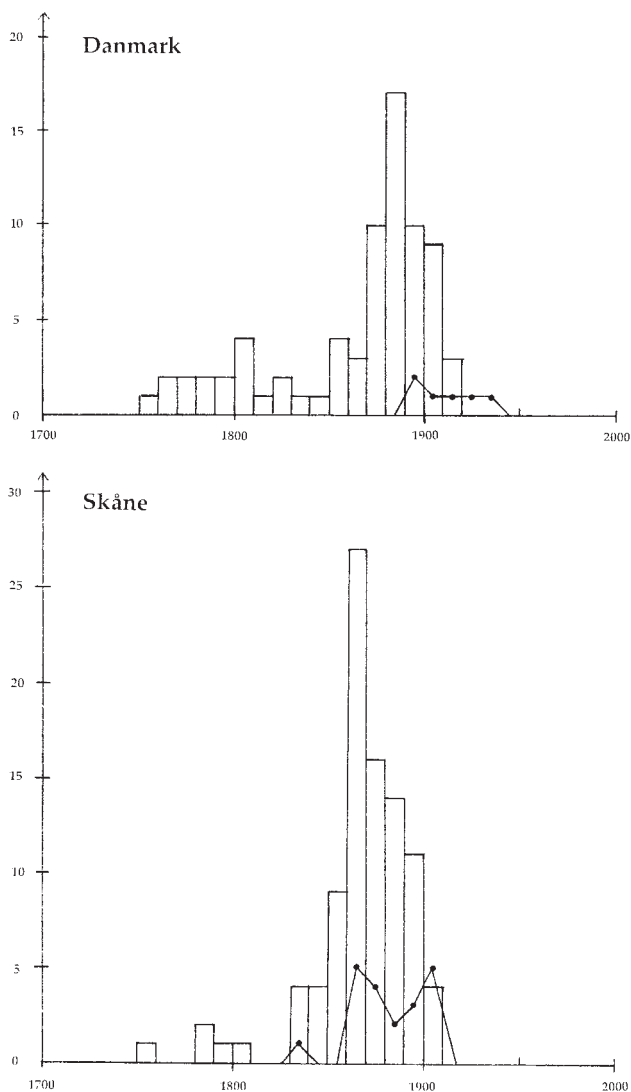

Fig. 3. Nedrivning og bevaring af middelalderlige sognekirker i det nuværende Danmark og i Skåne 1700-2000. Stabler: Nedrevne pr. årti. Punkter: Reddede pr. årti. Oplysninger hentet fra kataloget »Danmarks middelalderlige kirker« ved Jes Wienberg (1985-91).

3. Rivning eller redning

Den gradvise overgang fra tempel til kulturarv følger omtrent den samme linje i de nordiske lande. I Danmark indrammes udviklingen formelt af kirketilsynsloven i 1861, hvorefter Nationalmuseet blev involveret i kirkerne, og senere kom en ny lov om tilsyn af kirker og kirkegårde i 1922. Et skifte er mærkbart i årtierne omkring 1900, da færre kirker fornyes, relativt flere middelalderkirker reddes ved fornyelser, forfaldne ødekirker restaureres, og restaureringerne ændrer karakter. Efter 1922 var nedrivning af middelalderkirker blevet om ikke utænkelig så i praksis umulig.¹¹

Gennem 1800-årene blev mængder af middelalderkirker nedrevet i forbindelse med nybyggeri og sammenlægninger (fig. 3), mens udvalgte bygningsdele og inventarer fandt vej til museerne. Kulturens grundlægger Georg J:son Karlin kritiserede således i 1896-97 skarpt, at kirkelige inventarer i Sverige blev flyttet til museerne. Fjernelsen af inventarerne underminerede respekten for kirkerne og lettede dermed vejen for nedrivninger.¹²

Nedrivningerne blev ofte mødt af lokal eller antikvarisk modstand, og gradvist blev flere og flere kirker reddet indtil ødelæggelsen helt ophørte. De tidligste, som blev reddet, fik nye profane funktioner, mens de senere ofte blev overgivet og derfor forfaldt.

I det nuværende Danmark blev gamle middelalderkirker reddet ved nybyggeri fra 1890'erne:¹³ Øster Marie på Bornholm halvejs under nedrivningen i 1890-91, Skive købstadskirke 1896-98, Buderup i Himmerland 1907, Højerup på Stevns 1912-13, Mårup i Vendsyssel 1928 og Avnsø på Sjælland i 1934. Højerup på Stevns kan minde om Mårup i Vendsyssel: Stevns Klint skred i 1905-06, så kirken kom i fare for nedstyrtning. Den sidste gudstjeneste blev afholdt i 1910, og en ny kirke blev opført lidt længere inde i landet

i 1912-13. Den gamle kirke blev fredet i 1917, men i 1928 nedskred koret og en del af kirkegården. Siden er kirken blevet sikret med en betonmur og ankre.¹⁴

I Skåne i det nuværende Sverige var udviklingen mere voldsom. Langt flere middelalderkirker forsvandt ved nybyggerier og sammenlægninger, men bevaringen startede også tidligere:¹⁵ Araslöv i 1632 (bevaret som magasin), Råbelöv i 1836 (som magasin), (Trolle) Näs i 1861 (som redskabshus), Svensköp i 1864 (ruin), Skårby, Balkåkra (ruin) og Snårestad (ruin) i 1867, Hyby i 1873 (som gravkapel), Borrie i 1874 (ruin), Rya i 1875 (ruin), Västerstad i 1877 (ruin), Sjörup i 1882 (ruin), Ignaberga i 1887 (ruin), Västra Sallerup i 1891, Kävlinge i 1897, Vens St. Ibb i 1899, Burlöv i 1900, Stora Hammar og Södra Åsum i 1902, Maglarp i 1909 og Valleberga i 1910. I Valleberga blev den genopdagede middelalderlige rundkirke sammenbygget med den nye kirke.

I årtierne efter århundredeskiftet blev mange ødekirker restaureret efter år eller årtier med forfald. Kirkerne blev bevaret som mindesmærker eller blev atter taget i brug. I Sverige udgik således en kampagne fra Riksantikvarieämbetet i 1920'erne og 1930'erne for at bevare ødekirkerne efter restaurering som netop kirker. Ødekirkerne skulle bevares som historiske dokumenter og bærere af sognets historie.¹⁶

Vendepunktet i synet på kirkerne er tydeligt i Skåne: Den sidste nedrivning af en middelalderkirke i Skåne var Röke i 1906. Den første restaurering af en ødekirke var her Burlövs gamle kirke i 1908-09. Og den nygotiske katedral i Maglarp fra 1909 var den sidste store landkirke, som blev helt fornyet i Skåne.

I nuværende Danmark var udviklingen generelt ikke bare mindre omfattende, men havde et senere tyngdepunkt. Her fortsatte nedrivninger lidt endnu, især af mindre romanske landkirker i Jylland. Således

var Kolind på Djursland i 1918 den allersidste nedrivning af en middelalderkirke i Danmark.¹⁷ Forinden forekom løsninger midt i mellem at nedrive og bevare. Da Rubjerg og Lyngby, begge i Vendsyssel, blev truet af Vesterhavet, blev nye kirker således opført længere inde i landet med genbrug af byggematerialerne i henholdsvis 1904 og 1913-14.¹⁸

Overgangen fra tempel til kulturarv er accelereret i vor egen sekulariserede tid. For kirkens betydning som kulturarv bliver mere fremtrædende, når kirker bliver overflødige, fordi stadig færre kommer på besøg udenfor livets rituelle højdepunkter (dåb, konfirmation, vielse og begravelse), og når kirken skilles, eller foreslås adskilt, fra staten (gennemført i Sverige fra 2000; debat pågår i Danmark og Norge). Delingen af kirke og stat samt spørgsmålet om overtallige kirker danner efter min mening den aktuelle baggrund for formidlings- og forskningsprojekter som »Tidernas kyrka« og »Sockenkyrkoprojektet« ved Riksantikvarieämbetet i Sverige.¹⁹

I det hele taget er kirker, som allerede er blevet eller risikerer at blive overflødige, havnet i fokus i såvel forskning som i antikvarisk arbejde.²⁰ Kan overflødige kirker således få en ny ikke-sakral funktion, tillades at forfalde eller endog blive nedrevet? Problemet vil øges i de kommende år og årtier især i kirketætte købstæder og regioner med mange kirker, men få mennesker. Overflødige kirker i købstæderne tillades at få nye funktioner som eksempelvis bolig, kontor eller magasin. Men det er vanskeligt at forestille sig for de mange landkirker, der ligger midt på en kirkegård.

4. Kulturarv og konflikt

Kulturarvens rolle i konstruktionen af såvel kundskab som identitet betyder, at kulturarven let havner i et konfliktfelt. Kulturarven kan både udløse konflikter og forstærke de eksisterende konflikter.

Grundlæggende findes to evige konflikter omkring fornyelse og bevaring: Dels spørgsmålet om, hvad som overhovedet er bevaringsværdigt, dels spørgsmålet om hvordan bevaringen kan gennemføres.

Gennem årene er der udviklet et arsenal af argumenter og kriterier omkring, hvad som er bevaringsværdigt og hvorfor. Grænserne er til stadighed under

Fig. 4. Maglarps nye kirke i Skåne i forfald. Foto: JW, august 2004.

debat og flyttes fremad i tid.²¹ Handlede bevaring således længe om middelalderkirker, er efterhånden også de nygotiske kirker blevet bevaringsværdige, men ikke uden strid.²² Hvad skal således ske med Maglarps Nye kirke i Skåne fra 1907-09, der er forfaldet (fig. 4) siden den sidste gudstjeneste i 1976? Domkapitlet og menigheden vil nedrive sin overflødige, forfaldne og udgiftskrævende kirke, mens Länsstyrelsen og Riksantikvarieämbetet vil restaurere.

Og gennem årene er metoderne til bevaring eller dokumentation blevet stadig forfinet. Truede bygninger kan således flyttes, overføres til frilandsmuseer, omdannes til museum på pladsen eller dokumenteres detaljeret inden nedrivning. Et spektakulært eksempel kunne være Unescos flytning af klippe-templet Abu Simbel i Ægypten (1964-68), så templet ikke skulle drukne i Aswandammen.²³

Konflikter kan handle om, hvordan kulturarven skal fortolkes, rekonstrueres og anvendes. Er Stonehenge i England således et tempel for druider, og hvem skal have adgang til monumentet?²⁴ Er Newport-tårnet i USA en middelalderlig rundkirke eller en vindmølle fra 1600-årene?²⁵ Hvorfor rekonstrueres det oprindelige klassiske Parthenontempel på Akropolis i Athen, men ikke Parthenon som byzantinsk kirke med apside eller den tyrkiske moské med minaret?²⁶ Og er Østerlars rundkirke på Bornholm en forsvarskirke, et magasin for korstogene, tempelriddernes gemmested for Den hellige Gral eller tempelriddernes observatorium?²⁷

Konflikter handler ofte om, hvem, eller hvilket land, som har ret til kulturarven. Eksemplerne er utallige, men det klassiske eksempel er Parthenonfrisen. Store dele af den oprindelige frise, de såkaldte Elgin Marbles, befinder sig siden 1800-årene i British Museum i London. Bør frisen forblive i London,

eller skal den tilbage til det nye museum ved Akropolis i Athen?²⁸

Og kulturarven kan bevidst blive ødelagt som led i en konflikt, hvor hensigten er at ramme centrale symboler for identiteten hos en modstander. Den tidligere nævnte Frauenkirche blev ødelagt ved bombningen af Dresden i 1945.²⁹ Og Frelserkatedralen i Moskva blev beordret sprængt i 1931. Andre aktuelle eksempler på bevidste ødelæggelser af kulturarv kunne være moskéen Babri Masjid i Ayodhya i Indien i 1992, broen Stari Most i Mostar i Bosnien i 1993, de to mægtige Buddaskulpturer i Bamiyan i Afghanistan i 2001 og senest serbisk-ortodokse kirker og klostre i Kosovo her i 2004.

Fra det alméne om kirker, kulturarv og konflikter skal vi nu bevæge os til den stille danske provins. Vi skal atter til Mårup.³⁰

5. Mårup som konfliktfelt

Mårup (fig. 5) er én af Vendsyssels romanske teglkirker. Mårup Kirke blev opført i 1200-årene trygt en kilometer inde i landet, men ligger nu udsat ved den

Fig. 5. Mårup Kirke. Foto: JW, august 1996.

jyske vestkyst. I 1928 var den blevet for lille, afsides og brøstfældig for menigheden og blev derfor erstattet af en ny og større sognekirke i det nærliggende Lønstrup. Mårup Kirke levede imidlertid videre som ødekirke og mindesmærke, selvom kirken aldrig formelt blev fredet.³¹ Senere er den blevet én af landets største turistattraktioner med en egen støtteforening »Maarup Kirkes Venner« stiftet i 1993.³²

Mårup ødekirke ligger langt fra bebyggelsen, men kun få meter fra kystskrænten. Tårnet er forlængst nedbrudt. Murene er ombyggede. Dørene og vinduerne udskiftede. Inventarerne delvist fjernede eller restaurerede efter hærværk og forfald. På kirkegården hviler lokale beboere og besætningen fra forliset i 1808 af den engelske fregat »The Crescent«.³³ Og hvert år har havet nærmet sig med 1-2 meter, de seneste årtier snarere med 4-5 meter hvert år.³⁴ Skrænten skrider med nedsivende regnvand, og stormene tager sin andel.

I 1980'erne blev det åbenlyst, at Mårup Kirke ikke kunne overleve længe til. For årligt tog Vesterhavet adskillige meter af klinten. Og en intens debat om kirkens skæbne startede. I arkiverne og medierne ses, at talrige instanser har været eller stadig er involverede: Danmarks Naturfredningsforening, Fiskeriforeningen i Lønstrup, Folketinget, Hjørring Kommune, Kulturministeriet, Kystinspektoratet, Lønstrup Turistforening, Miljøministeriet, Maarup Kirkes Venner, Mårup Menighedsråd, Nationalmuseet, Nordjyllands Amt, Nordjyllands Statsskovdistrikt, Skagen Innovationscenter, Skov- og Naturstyrelsen, Trafikministeriet og Vendsyssel Historiske Museum. Hertil kommer et utal af privatpersoner.

I debatten står natur mod kultur, kundskab mod oplevelse, centralt mod lokalt og eksperter mod amatører. I 1928 ville menighedsrådet nedrive kirken, mens Nationalmuseet påtog sig vedligeholdelsen.

Idag er situationen den omvendte. Nu vil egnens beboere bevare kirken ved hjælp af kystsikring, mens repræsentanter for Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen vil dokumentere inden ødelæggelse. De lokale henviser til kirkens værdi som et unikt mindesmærke over kystens søfolk og bønder, samt betydningen som turistattraktion for 2-300.000 årlige gæster, mens ministre og embedsfolk ser én historisk bygning blandt mange – og især de tekniske og økonomiske problemer ved en bevaring.

Efter stormen: 1984-91

Debatten startede i januar 1984 i dagene efter en orkanagtig storm. Vesterhavet havde da på 3 år taget 25 meter af landet op til kirkegårdsdiget. En stenvarde til minde om kong Christian IX's besøg i 1871 blev umiddelbart flyttet. For varden stod nu kun 3-4 m fra skrænten. Og rigsantikvaren Olaf Olsen kom på besøg. Herefter stillede Arne Jensen, Hjørring, en forespørgsel i Folketinget i juli 1984 til kulturministeren om kirkens fremtid: »Vil ministeren tage initiativ til, at der omgående iværksættes undersøgelser med henblik på sikring eller flytning af Mårup kirke ved Lønstrup i Vendsyssel?«. Trafikministeriet undersøgte da muligheden for kystsikring, mens Nationalmuseet fik til opgave at undersøge muligheden for flytning længere ind i land eller flytning til Frilandsmuseet ved København.

Kysten kunne måske sikres, men det skulle koste et tocifret millionbeløb, koste yderligere millioner i årlig drift, være holdbart i højst et par årtier, og den skulle kunne flytte problemet, så nedbrydningen blev øget på andre steder, hvor den truede bebyggelse. Og en kystsikring ville være i strid med naturfredningen af hele kyststrækningen fra Lønstrup til Løkken, som netop et område, hvor nedbrydningen og klitdannelse

sen kan hærgne frit. Beskyttelsen af klintens natur opfattes således som både en national og en international forpligtigelse.

Kirkens omkring 400 ton kunne flyttes på skinner et par hundrede meter længere ind i land. Det er besværligt og vil koste mange millioner. Det redder kun bygningen, ikke kirkegården, og ville være en midlertidig løsning. For om allerede 50 år kan havet have nået også den nye plads.³⁵

Kirken kunne genopføres på et museum. Atter er det dyrt, og det løser kun problemet for bygningen. Interessen herfor har heller ikke været overvældende, da kirken er ombygget og dermed ikke tilstrækkelig karakteristisk. Hjerl Hedes Frilandsmuseum i Jylland har allerede en rekonstrueret jysk kirke, mens Frilandsmuseet ved København vel ønsker en sjællandsk kirke.³⁶ Iøvrigt ønsker de lokale ikke, at Mårup Kirke havner i den modsatte ende af landet. Synspunktet fik drastiske formuleringer af forfatteren Knud Holst, der anså en flytning til Frilandsmuseet i Kongens Lyngby som svarende til at flytte Rundetårn til Råbjerg Mile: »Frilandsmuseet? Så spræng den hellere i luften.«³⁷ Og folketingsmedlem Arne Jensen kunne tillægge: »At fjerne kirken fra Maarup vil være det samme som at fjerne den lille havfrue fra København.«³⁸

Allerede i 1970'erne var der problemer med Mårup Kirkes inventarer, der var præget af manglende aflåsning og tilsyn, dårligt klima og turisters hærværk.³⁹ På initiativ af Nationalmuseet og Vendsyssels Historiske Museum blev et Sct. Anna Selvtredjerelief og en prædikestol flyttet til Hjørring og Brede for konservering i 1985.⁴⁰ Fjernelsen af inventarerne skabte lokal uro. Og den lokale turistchef Kirsten Færch, Lønstrup, udtalte, at fjernelsen »vil fratage kirken dens værdi og derigennem besegle dens undergang«.⁴¹ Så

vel museumschefen Palle Friis, Vendsyssels Historiske Museum, som rigsantikvar Olaf Olsen måtte klart afvise, at de skulle være »gået på rov«. Det handlede om at sikre mod forfald.⁴² Relieffet, der også tidligere havde været opsat i Lønstrup Kirke, blev atter opsat her i 1991, mens prædikestolen blev genopsat i Mårup Kirke.

Venner og fjender? 1992-96

På to døgn i 1992 forsvandt 12-14 meter af klinten. Året efter blev så foreningen »Maarup Kirkes Venner« stiftet. Foreningen har været og er aktiv for at påvirke opinionen og myndighederne. Foreningen har informeret besøgende med visninger, foredrag, skilte og brochurer. Foreningen har afholdt møder, arrangeret gudstjenester og koncerter. Og årene 1995-99 indsamlede »Maarup Kirkes Venner« 40.000 underskrifter for kirkens bevaring. Den vedvarende holdning i foreningen er, at kysten skal sikres.⁴³

Den officielle holdning fra Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen har været og er, at kirken ikke kan reddes fra havet, og at kirkegården ikke bør udgraves med tanke på nyere begravelser.⁴⁴ Kirken bør ikke prioriteres på bekostning af naturfredningen. Nedbrydningskysten er geologisk unik, mens kirken skulle være opbygget af »simple materialer« og omdannet gennem tiderne. I stedet har man udarbejdet en handlingsplan for dokumentation og undersøgelse af kirken. Mårup Kirke tillades ikke at styrte ned, men skal nedtages under kontrollerede former og med antikvarisk dokumentation, når den er ca 15 meter fra klinten.⁴⁵

1) Inventaret registreres; 2) arkæologisk undersøgelse i kirken; 3) kirken dokumenteres efter standard af »Danmarks kirker«; 4) interesse for genopbygning undersøges; 5) gravene nedbrydes naturligt; 6) grav-

minder og eventuelt ankeret flyttes længere ind på kirkegården og senere til eksempelvis Lønstrup kirkegård; 7) arkæologisk undersøgelse udenfor kirkegården; 8) kulturgeografisk undersøgelse.

Kirkearkæologi og selvtægt: 1997-2003

Temperaturen i konflikten steg atter i januar 1997, da en stor revne og sætning blev synlig gennem hjørnet af kirkegården (fig. 6).⁴⁶ Skov- og Naturstyrelsen ved Kjeld Borch Vesth i september samme år varslede om, at det kunne blive aktuelt at nedtage Mårup Kirke i 1999, mens Nordjyllands Statsskovdistrikt ved skovrider Frede Jensen i oktober 1998 så en nedtagning om 4-10 år. Og miljø- og energiminister Svend Auken udtalte, at naturen må gå sin gang og afviste kystsikring. Foreningen »Maarup Kirkes Venner« mente derimod, at man kunne vente, for der kunne formodentlig gå 5 år inden kirken ville skride. Men med henvisning til sikkerheden indledte Nationalmuseet i 1998 sine undersøgelser. I overensstemmelse med planen registrerede man spor i murværket efter kalkmalerier, udgravede delvist gulvlag i koret og skibet, og fotoregistrerede kirkens tilstand samt kirkegårdens grave. Samme år undersøgte Vendsyssel Historiske Museum et snit gennem kirkegårdsdiget, lige som en nærliggende hustomt blev undersøgt.⁴⁷

Før undersøgelserne blev kirken ryddet for inventarer. De blev registreret som museumsgenstande og deponeret ved Nationalmuseet med udsagn om ikke at komme tilbage. Og i sammenhæng med fejringen af »Middelalderåret 1999« blev Mårup Kirke indrettet som en »autentisk« middelalderkirke med jordgulv og nøgent alter.

Lokale opfattede inventarernes bortførsel som et påskud for at få nedrivningen i gang eller i det mind-

Fig. 6. Mårup Kirke med revnen gennem hjørnet af kirkegården. Foto: Hans Hunderup, Hunderup Luftfoto i Hjørring, marts 1998.

ste et unødvendigt skridt nærmere kirkens ødelæggelse. Og en advokat fik til opgave kritisk at vurdere fredningen af kystklinten. Advokatens konklusion var, at kirken faldt indenfor området, som blev fredet i 1948 og 1965. Og at hensigten med naturfredningen var at bevare klitlandskabet og friarealerne,

mens intet blev nævnt om geologien i skrænterne.

Forskellige muligheder for kystsikring blev diskuteret i samme periode. Et forslag fra forfatteren Erik Juul Clausen, om at sænke »et par udrangerede tankskibe på grund ud for kirken« som en midlertidig foranstaltning, blev selvfølgelig afvist.⁴⁸ Og ansøgning-

ger om forsøg med kystsikring, som kommunen støttede, blev afslået.

I sommeren 1999 blev der imidlertid uden tilladelse gennemført en alternativ kystsikring med nedgravede drænrør i stranden ud for Mårup på initiativ af opfinderen Poul Jakobsen, Skagen Innovation Center. Den ulovlige kystsikring blev efter påbud fjernet, men mindre end et halvt døgn senere genetableret af lokale fiskere, og er siden blevet udvidet over én kilometer. Nedbrydningen er herefter bremset. I 1999 forsvandt 2 meter, men siden har der tilsyneladende ikke været nogen nedbrydning. Men der er uenighed, om det skyldes kystsikringen – eller om det er en tilfældighed knyttet til vejrets luner. Kystdirektoratet har etableret forsøg, som skal undersøge kystsikringens effekt. Og efter initiativet er kystsikringen blevet tilladt af myndighederne i 3 år ad gangen.

En frist på 8 meter: 2004

Efter lokale protester og ministerbesøg er inventarerne, der blev fjernet i 1998, i 2004 ført tilbage som et lån til kirken, der har fået et nyt bræddegulv. Inventarerne skal tilbage til Nationalmuseet, hvis kirken atter kommer i fare for at styrte i havet.

Er Mårup Kirke reddet, som nogle anser? Kirken skal i følge planen pilles ned, når der er 15 meter fra skrænten til tårnets fundament. Afstanden er 23 meter nu i efteråret 2004. Mårup Kirkes fremtid må altså afgøres på en strækning af 8 meter.

6. Mårup og forgængeligheden

Forvandlingen fra kirke til kulturarv er en gradvis proces, der sker i ryk lige som klintens tilbagerykning. Forvandlingen sker, når fortidens efterladenskaber bliver truet af forandring.⁴⁹ Således etableres Mårup som kulturarv i flere trin: Det første trin var

i 1928, da Mårup blev overflødig som sognekirke og derfor blev værnnet som mindesmærke. Havet var da endnu langt borte. Og en nedrivning var blevet utænkelig eller urealistisk. Det andet og afgørende trin var vinteren 1983-84, da Vesterhavet overraskende tog 20 meter af klinten. Her begyndte for alvor debatten og indsatserne. Kirken fik nu en ny symbolsk værdi, men forinden var værnnet af miljøet, herunder kystklinten mellem Lønstrup og Løkken, blevet et prioriteret område. Det tredje trin kom i 1992, hvor 12-14 meter af klinten forsvandt. Herefter dannedes foreningen »Maarup Kirkes venner«. Det foreløbigt fjerde og sidste trin kom i 1997 med revnen gennem hjørnet af kirkegården og de efterfølgende undersøgelser i kirken og initiativer omkring fredningen, inventarerne og den alternative kystsikring.

Konflikten på klinten handler grundlæggende om to perspektiver på kirken: Kirken som kilde kontra kirken som symbol. Meget er sagt og skrevet om Mårups værdier. Men perspektivet fra Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen bærer præg af, at kirken omfattes som et kildemateriale. Handlingsplanens hovedlinje er at dokumentere og undersøge, så kundskaben, der kan udvindes ved Mårup, ikke går tabt for fremtiden. Det lokale perspektiv handler i stedet om Mårup som et symbol for Vestkystens udsatte befolkning gennem tiderne og som en oplevelse af natur og kultur i samspil. Symbolet og oplevelsen på stedet kan ikke erstattes af tekst og billeder efter standarden i »Danmarks Kirker«. Her taler man forbi hinanden.

Alle er egentlig enige om, at Mårup Kirke er en umistelig kulturarv, der skal bevares for eftertiden, men der er uenighed om, hvad som faktisk kan og bør bevares. Alle vil bevare, men måden, man vil bevare, afslører forskellige prioriteringer og perspektiver. Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen vil

dokumentere og undersøge for at bevare kundskaben om kirken i form af tekst, billeder og inventarer, mens de lokale vil bevare stedet som i dag, altså bevare oplevelsen og symbolet.

Mårup Kirke er blevet et symbol på forgængeligheden. Fascinationen af Mårup Kirke vil derfor øges, desto nærmere kirken kommer klintens kant. For de mange besøgere tiltrækkes af den åbenbare kamp mellem det menneskeskabte og den ubønhørlige natur. Mårup bliver således et stærkt symbol på vores egen dødelighed. Hvis meningen med kulturarven er at repræsentere udødelige spor af nationens forfædre (og -mødre) i en sekulariseret tid,⁵⁰ da er den sekulariserede kirke og kulturarv her selv blevet dødsdømt.⁵¹

Mårup Kirke diskvalificeres af sin almindelighed. Kirken er egentlig repræsentativ for talrige danske kirker ved sine mange forandringer og »simple materialer«. Men den lever ikke op til det arketypiske billede af en romansk sognekirke i Jylland. Den arketypiske middelalderkirke, som fremhæves i oversigtsværkerne og forelæsningsalene, er imidlertid en sjældenhed. At Mårup Kirke netop er typisk, bortset fra placeringen, men ikke arketypisk, er en af flere anledninger til, at den tilsyneladende er uønsket på et frilandsmuseum. Og hvis Mårup Kirke blev flyttet længere ind i land eller blev rekonstrueret på et museum, skulle kirken desuden ophøre med at være truet, og dens værdi som symbol på forgængeligheden ville mindskes. Mårup skulle da yderligere reduceres til én kirke blandt mange.

Selvfølger kan eller kunne Mårup Kirke bevares på stedet. Mårup Kirke kunne bevares, udvikles og ikke afvikles, hvis viljen findes. Men det vil ikke ske. Havde det været et nationalt mindesmærke som Jel-

ling Kirke eller Roskilde Domkirke, der hang faretruende på klinten, så havde forskningen og formidlingen været omfattende, bøgerne i folieformat og stedet var blevet reddet til næsten enhver pris med bølgebrydere og høfder. Men Mårup Kirke savner den afgørende tilknytning til den danske nationale historie, som løfter den op til kategorien af umistelig Verdensarv. Her savnes en Gorm den Gamle eller Margrethe I. Atter, bortset fra placeringen på klinten, så er Mårup Kirke for almindelig.

Principielt har konflikterne ved Mårup lighed med de internationalt mere kendte eksempler. Det handler om Mårup Kirke er bevaringsværdig, og hvordan bevaringen i såfald skal gennemføres. Det handler om, hvorvidt kirken skal opfattes som et kilde materiale eller som et symbol. Og det handler om, hvem som skal forvalte og »eje« kulturarven, »lokalbefolkningen« eller andre på anden plads. Derimod handler det gudskelov ikke om krig, selv om aviserne rubrikker og udtalelserne undervejs har været dramatiske.

7. Mårup og kirkearkæologien

Kirkearkæologien, som vi kender den siden 1800-årene og fra de nordiske kirkesymposier, har traditionelt fokuseret på kundskab om kirken i middelalderen. Men kirkearkæologien bør også udstrækkes til forestillingerne om middelalderkirken i vor egen tid. Kirkearkæologien kan og bør studere den kirkelige kulturarv i sin helhed, altså både som et kundskabsfelt og som et mindesmærke, der anvendes i nutiden. En sådan udvikling, hvor kundskaben om fortiden sættes i sin samtidskontekst, har andre discipliner forlængst gennemgået. Som Mårup på klinten viser, virker kirkearkæologien langt fra på neutral mark.

Noter

1. Der findes en omfattende diskussion om begrebet kulturarv, f. eks. Hedvall 1987, Sörbom 1988, Anshelm 1993, Friberg 1993, Alzén & Hedrén 1998, Skeates 2000 og Grundberg 2004; se også Kulturarvsstyrelsens definition af kulturarv på www.kuas.dk; om kirken som kulturarv f. eks. Roussell 1955, Kjær m. fl. 1998 og Kulturmiljøvård 1993: 1; 1996: 3-4; 2003: 2.
2. Nielsen 1987 s. 30 f; jfr. Suhm 1780, I hf. 3 s. 28: »eth kostheligh Krafft och merckeligh bygningh«.
3. Nielsen 1987 s. 36 f; Lidén 1991 s. 11 ff.
4. Nordahl 1996 s.11 f, 54.
5. Boström 1966.
6. Grandien 1974; Andrén 1997 s. 25 ff.
7. Andersson & Forsström 1983; Terttu Knapas 1983; Gardberg 1992; Johannsen 1992; Lidén 1992; Unnerbäck 1992; www.danmarkskirker.dk; Finlands kyrkor, Sveriges kyrkor og Norges kirker er nu formelt eller reelt nedlagte.
8. Danmarks Kirker V: 1, 1936 s. 324 ff; Lidén 1991 s. 70 ff.
9. Fischer 1969; Wolff 1986 s. 7 ff, 93 ff.
10. www.frauenkirche-dresden.org.
11. Ottosen 1984; Wienberg 1993 s. 192 ff.
12. Karlin 1896-97 s. 73 ff; jfr. også Fernlund 1982 s. 131 f og Elmén Berg 1997 s. 89 f.
13. Oversigten hentet fra min registrering »Danmarks middelalderlige kirker«.
14. Danmarks Kirker VII, 1954 s. 449 ff om Øster Marie; Horskjær 1969, 12, s. 11 ff om Skive; Horskjær 1968, 11, s. 59 ff om Buderup; Danmarks Kirker VI, 1933-35, s. 357 ff om Højerup; Horskjær 1967, 9, s. 175 ff om Mårup; Danmarks Kirker IV hf. 20, 1990, s. 1901 ff om Avnsø.
15. Oversigten hentet fra Ingers 1947, Fernlund 1982 s. 168 ff og min registrering »Danmarks middelalderlige kirker«.
16. Jfr. Ingers 1947, Elmén Berg 1997 s. 88 ff, 198 ff.
17. Horskjær 1968, 13, s. 154f.
18. Horskjær 1967, 9, s. 162 ff, 180f; Jensen 1987.
19. Kulturmiljøvård 1993: 1; 1996: 3-4; 2003: 2; »Tidernas kyrka« 1997; www.raa.se/sockenkyrkor/index.asp.
20. F. eks. Hepp Cardell 1993; Elmén Berg 1997; Franzén 2004; Niels Engbergs projekt »Ødekirker i Danmark«.
21. F. eks. Löfgren 1997.
22. Antell 1991 s. 7 ff, 179 ff.
23. Säve-Söderbergh 1996 s. 77 ff.
24. Chippindale 1994.
25. Hertz 1995; cfr. Heyerdahl & Lillieström 1999 s. 344 ff.
26. Beard 2004 s. 62 ff, 76 ff, 89 ff.
27. Henvisninger til debatten mellem Erling Haagensen og Jes Wienberg i Wienberg 2004 s. 33 f, 44 ff.
28. Greenfield 1995 s. 42 ff; Beard 2004 s. 89 ff, 153 ff.
29. Lambourne 2001 s. 81 ff, 189 ff.
30. Mårup Kirke er også anvendt som eksempel i Wienberg 1999.
31. Mårup Kirke blev i 1952 overdraget fra kirkeministeriet til Nationalmuseet og blev i 1988 overtaget af Skov- og Naturstyrelsen med tilsyn af Nordjyllands Statsskovdistrikt.
32. Redegørelsen for Mårup og debatten bygger på flere besøg i Mårup, et omfattende materiale i Nationalmuseets Antikvarisk-topografiske arkiv i København samt materiale på internettet; en søgning på »Mårup kirke« på Google gav 677 resultater i august 2004; foreningens hjemmeside www.maarupkirke.dk; også Horskjær 1967, 9, s. 175 ff; Breuning 1994.
33. Ifølge Ingrid Nielsen, som gennemgik arkivalierne i 2001, er ikke 240, men »kun« 33 forliste i fællesgraven på Mårup kirkegård.
34. Skræntens tilbagerykning 1790-1970 var i snit 1,3 meter/år, i perioden 1970-83 var den 3 meter/år og 1983-98 4-5 meter/år.
35. Forslag udarbejdet af Aksel Smith-Petersen ved ingeniørfirmaet Christiani & Nielsen 1984. Som forbillede fandtes Krudttårnet i Frederikshavn, der med en vægt på 4500 ton blev flyttet 270 meter i 1974-75.
36. Frilandsmuseets leder Peter Michelsen i brev 17. august 1984: »Det tilføjes, at Frilandsmuseet ikke anser Mårup kirke for specielt velegnet til at blive den kirke, der i mange år har været tanker om at lade indgå i Frilandsmuseets bebyggelse som repræsentant for de danske landkirker.«
37. Holst 1984.
38. Arne Jensen citeret i Aalborg Stiftstidende 11. august 1984.
39. Jfr. beretning ved Mogens Larsen 12. september 1971: »Vedrørende opsætning af relief og besigtigelse af inventar«.
40. Jfr. rapport ved Verner Thomsen januar 1986: »Mårup kirke, Vennebjerg herred. Undersøgelse og forslag til istandsættelse af kirkens historiske inventar, 1985«.
41. 14. januar 1985.
42. Palle Friis i udtalelse 17. januar 1985 og Olaf Olsen i brev 23. april 1985.
43. www.maarupkirke.dk.
44. Sidste begravelse på Mårup kirkegård var i 1961, men siden er der nedsat flere urner helt op i 1990'erne.

45. Rapport ved Kjeld Borch Vesth 1995 i Nationalmuseet.
46. I aviserne optrådte i perioden 1998-99 rubrikker som berettede om stemningen: »Naturen skal gå sin gang«, »Havet venter Mårup Kirke«, »Slutspil for Maarup Kirke«, »Kampen ved Mårup Kirke«, »Vendelboer til kamp mod magthavere«, »Selvtægt for demokratiet« og »Kuling over kystforsøg«.
47. Arkæologiske undersøgelser i Danmark 1998 s. 169f; Torben Nilsen 1998 beretning om »Undersøgelser i kirkegårdsdiget«, VHM 417/1967; Morten Aaman Sørensen & Birgit Als Hansen 2004 beretning om »Gulvundersøgelse aug. sept. 1998«, NM 1157/98; »Registrant af gravstederne på Mårup Kirkegård sommeren 1998« ved Karsten Lyngsie m. fl., Skov- og Naturstyrelsen; »Billeddokumentation af Mårup Kirkegårdsgrave« dateret 1. februar 1999.
48. Clausen 1997.
49. Jfr. Lübke 1989 om modernisering og musealisering.
50. Jfr. Jensen 1999a; 1999b.
51. Dekkers 2000 alment om forgængelighed.
 - * Tak til Birgit Als Hansen, Morten Aaman Sørensen og Kjeld Borch Vesth (København) for aktuel information og hjælp med arkivmateriale. Videre tak til Anders Andrén (Stockholm), Björn Magnusson Staaf (Lund) og Bodil Petersson (Lund) for konstruktive kommentarer til manuskriptet. Endelig tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget. Manuskriptet er afsluttet i oktober 2004.

Besøg

Artikelforfatteren har besøgt Mårup Kirke i april 1982, august 1996 og juli 1998.

Arkiver

Lunds Universitets Historiska Museum, Kyrkoarkivet med Jes Wienbergs registrering »Danmarks middelalderlige kirker« (1985-91).
Nationalmuseets Antikvarisk-topografiske arkiv, København, besøgt oktober 1995 og september 2004.

Litteratur

Alzén, Annika & Hedrén, Johan (red.): *Kulturarvets natur*. Stockholm/Stehag 1998.
Andersson, Karin & Forsström, Margit: *Svensk kyrkoarkeologi. Hikuin* 9. Højbjerg 1983, s. 113-124.

Andrén, Anders: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Kulturhistoriskt bibliotek. Stockholm/Stehag 1997.
Anshelm, Jonas (red.): *Modernisering och Kulturarv. Essäer och uppsatser*. Symposion Bibliotek. Stockholm/Stehag 1993.
Antell, Olof (red.): *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910*. Stockholm 1991.
Arkæologiske undersøgelser i Danmark 1998. (Red.) Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. København 1999.
Beard, Mary: *Parthenon. Tempel, katedral, moské, ruin, ikon – en besynerlig historia*. Stockholm 2004.
Boström, Ragnhild: J. H. Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkningar. *Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling*. (Red.) Erik Forsman m. fl. Stockholm 1966, s. 59-78.
Breuning, Arne: *Kirken på klinten. En fotofortælling om Mårup Kirke*. Hjørring (1994).
Chippindale, Christopher: *Stonehenge Complete*. London 1994. (1 ed. 1983)
Clausen, Erik Juul: Derfor er Mårup Kirke unik. *Morgenavisen Jyllands-Posten* 4 oktober 1997.
Danmarks Kirker I ff. København 1933 ff.
Dekkers, Midas: *Al kødets gang – om forgængelighed*. København 2000. (1. udg. 1997)
Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*. Umeå 1997.
Fernlund, Siegrun: »ett Herran om värdigt Tempel«. *Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912*. Lund 1982.
Fischer, Gerhard: *Nidaros domkirke. Gjenreisning i 100 år, 1869-1969*. Oslo 1969.
Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780-1880*. Meddelanden 127, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm 2004.
Friberg, Gunnel (red.): *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik. Möte på Aronsborg den 4-5 april 1990*. Stockholm 1993.
Gardberg, Carl Jacob: *Suomen kirkot – Finlands kyrkor. Från romantik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 216-220.
Grandien, Bo: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Nordiska museets Handlingar 82. Stockholm 1974.
Greenfield, Jeanette: *The Return of Cultural Treasures*. Cambridge 1995. (1 ed. 1989).

- Grundberg, Jonas: *Historiebruk, Globalisering och Kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt?* Göteborgs Universitet, Institutionen för Arkeologi 2004.
- Hedvall, Anders: Kultur – Kulturarv. Osorterade och associativa tankar kring orden och begreppen. *Fortid och Framtid. En vänbok till Roland Pålsson*. (Red.) Margareta Biörnstad m. fl. Stockholm 1987, s. 13-18.
- Hepp Cardell, Annica: *Övertaliga kyrkor – har de en framtid?* Studentuppsats, Etnologiska institutionen, Lunds universitet 1993. (stencil).
- Hertz, Johannes: Rundkirke eller vindmølle? Nyt lys over Newport-tårnet, Rhode Island, USA. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1995, København 1995 s. 11-34.
- Heyerdahl, Thor & Lillieström, Per: *Ingen grænser*. Oslo 1999.
- Holst, Knud: Vor kirke skal ikke på museum. *Politiken* 1. august 1984.
- Horskjær, Erik: *De danske Kirker* 1-20. København 1966-71.
- Ingers, Ingemar: Ödekyrkor och klosterlämningar. *Lunds stift i ord och bild*. (Red.) Gunnar Herrlin. Stockholm 1947, s. 719-744.
- Jensen, Jens: Lyngby kirkes flytning. *Vendsyssel Årbog* 1987. Hjørrning 1987, s. 127-134.
- Jensen, Ola W.: Fortiden som udødelighedens rum. *Dødens rum*. (Red.) Annelise Ballegaard Petersen & Anne-Louise Sommer. Odense 1998a, s. 193-203.
- Jensen, Ola W.: The Cultural Heritage: Modes of Preservation and the Longing for Eternal Life. *The Kaleidoscopic Past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference, Göteborg, 2-5 April 1997*. (Eds.) Anna-Carin Andersson et al. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter 16. Göteborg 1998b, s. 99-118.
- Johannsen, Hugo: Danmarks Kirker. Baggrund og historie. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 205-215.
- Karlin, Georg J:son: Huru vi skydda våra kyrkliga minnesmärken. *Kulturhistoriska meddelanden* 2. årg. hf. 3. Lund 1896-97, s. 71-92.
- Kjær, Ulla & Nielsen, Karl Søndergaard & Trampedach, Kirsten: Nationalmuseet i kirken. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1998. Herning 1998, s. 167-183.
- Krogh, Knud J.: *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling*. Vikingekongernes monumenter i Jelling. I. Herning 1993.
- Kulturmiljøvård* 1993:1. Tema »Kyrkorna – heligt rum och levande museum«. Stockholm 1993.
- Kulturmiljøvård* 1996:3-4. Tema »Tidernas kyrka«. Stockholm 1996.
- Kulturmiljøvård* 2003:2. Tema »Vad händer med kyrkans kulturarv efter skilsmässan från staten?«. Stockholm 2003.
- Lambourne, Nicola: *War Damage in Western Europe. The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Societies at war. Edinburgh 2001.
- Lidén, Hans-Emil: *Fra antikviteten til kulturminne. Trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Oslo 1991.
- Lidén, Hans-Emil: Arbeidet med »Norges kirker« i fortid og fremtid. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 221-226.
- Lübbe, Hermann: Der Fortschritt und das Museum. *Die Aufdringlichkeit der Geschichte. Herausforderungen der Moderne vom Historismus bis zum Nationalsozialismus*. Graz 1989, s. 13-29.
- Löfgren, Orvar: Kulturarvets renässans. Landskapsupplevelse mellan marknad och politik. *RIG, Kulturhistorisk tidskrift* 1997:1-2, Lund 1997 s. 3-14.
- Nielsen, Ingrid (red.): *Bevar din arv. Danmarks fortidsminder 1937-1987*. København 1987.
- Nordahl, Else: *templum quod Ubsola dicitur... i arkeologisk belysning*. Aun 22. Uppsala 1996.
- Ottosen, Michael: *Dansk bygningsrestaurerings historie. En indføring. Arkitekteskolen i Aarhus, Arkitekteskolens skriftserie* 1. Århus 1984.
- Roussell, Aage: Nationalmuseet og kirkerne. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1955. København 1955, s. 5-25.
- Skates, Robin 2000: *Debating the Archaeological Heritage*. Duckworth Debates in Archaeology. London 2000.
- Suhm, P. F. (udg.): *Samlinger til den Danske Historie* I-II. København 1779-84.
- Säve-Söderbergh, Torgny: *Uppdrag Nubien. Hur världen räddade ett lands kulturminnen*. Stockholm 1996.
- Sörbom, Per (red.): *Kulturen vi ärvde. Av vem? Till vad? För hur länge?* Forskningsrådsnämnden, Rapport 88:8. Stockholm 1988.
- Terstu Knapas, Marja: Kyrkoarkeologi i Finland. En forskningshistorisk översikt. *Hikuin* 9. Højbjerg 1983. s. 219-230.
- Tidernas kyrka. 3.700 kyrkor. Ett kulturarv*. Stockholm 1997. (hefte).
- Unnerbäck, Axel: Sveriges Kyrkor – konsthistoriskt inventarium. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 194-204.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.

Wienberg, Jes: The Perishable Past. On the Advantage and Disadvantage of Archaeology for Life. *Current Swedish Archaeology* 7. Stockholm 1999, s. 183-202.

Wienberg, Jes: Sakral geometri – veje og vildveje til viden. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. (Red.) Anders Andrén m. fl. Vägar till Midgård 4. Lund 2004, s. 23-57.

Wolff, Arnold (Hrsg.): *Der gotische Dom in Köln*. Köln 1986.

Hjemmesider

Danmarks Kirker: www.danmarkskirker.dk
Kulturarvsstyrelsen: www.kuas.dk
Maarup Kirkes Venner: www.maarupkirke.dk
Sockenkyrko projektet: www.raa.se/sockenkyrkor/index.asp
Wiederaufbau Frauenkirche Dresden:
www.frauenkirche-dresden.org